

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XX

SZKOŁY, OŚRODKI I TWÓRCY
POLSKIEJ HISTORII KARTOGRAFII
(1945–2015)

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XX

SCHOOLS, CENTERS AND CREATORS
OF POLISH HISTORY OF CARTOGRAPHY
(1945–2015)

Edited by
Teresa Bogacz i Beata Konopska

Warsaw 2016

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XX

SZKOŁY, OŚRODKI I TWÓRCY
POLSKIEJ HISTORII KARTOGRAFII
(1945–2015)

Pod redakcją
Teresy Bogacz i Beaty Konopskiej

Warszawa 2016

Opracowanie redakcyjne
Teresa Bogacz, Beata Konopska

Recenzent
Prof. dr hab. Grzegorz Strauchold

Tłumaczenie na język angielski
WORDLINK Usługi Językowe sp. z o.o.
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

© by: IHN PAN

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-38-6

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i> Wprowadzenie	9
<i>Radosław Skrycki</i> Polska historia kartografii – próba oceny ostatnich 40 lat	15
<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i> Historia kartografii we Wrocławiu czy wrocławska szkoła historii kartografii	25
<i>Lucyna Szaniawska</i> Budowanie warsztatu naukowego i prowadzenie prac badawczych z zakresu historii kartografii w Zakładzie Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w latach 1946–2013	47
<i>Janusz Gołaski, Maria Jankowska</i> Badania dawnych map w środowisku poznańskim	87
<i>Wiesław Sieradzan</i> Wkład toruńskiego ośrodka akademickiego po 1945 roku w tworzeniu wizerunku polskiej historii kartografii	99
<i>Radosław Skrycki</i> Szczecińskie badania nad historią kartografii i prekursorskie prace Mieczysława Stelmacha	117
<i>Pavel Neytchev</i> Udział Zakładu Kartografii Uniwersytetu Gdańskiego w rozwoju kartografii i historii kartografii w Polsce w ostatnim półwieczu	125
<i>Anna Wytyk</i> Zasoby dawnych map w Bibliotece Gdańskiej i ich naukowe wykorzystywanie w ostatnich kilkudziesięciu latach	133
<i>Piotr Grabowski</i> Obszar Prus Wschodnich, Warmii i Mazur po 1945 r. w moich badaniach kartograficznych w latach 1975–2015	139

<i>Henryk Rutkowski</i> Karol Buczek (1902–1983)	155
<i>Henryk Rutkowski</i> Stanisław Herbst (1907–1973)	161
<i>Andrzej Tomczak</i> Moja droga do kartografii	167

CONTENTS

<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i>	
Introduction	9
<i>Radosław Skrycki</i>	
Polish history of cartography – an attempt to assess the last 40 years	15
<i>Teresa Bogacz, Beata Konopska</i>	
History of Cartography in Wrocław or the Wrocław School of the History of Cartography	25
<i>Lucyna Szaniawska</i>	
The Development of Research Foundations and the Research in History of Cartography, Conducted at the National Library's Division of Cartographic Collections from 1946 to 2013	47
<i>Janusz Gołaski, Maria Jankowska</i>	
Major research areas on former maps in the Poznań region	87
<i>Wiesław Sieradzan</i>	
The contribution of the Toruń Academic Centre after 1945 to the creation of the image of the Polish history of cartography	99
<i>Radosław Skrycki</i>	
Szczecin's research on the history of cartography and the pioneering work of Mieczysław Stelmach	117
<i>Pavel Neytchev</i>	
Participation of the Department of Cartography at the University of Gdańsk in the development of cartography and the history of cartography in Poland over the last half-century	125
<i>Anna Wytyk</i>	
Old map resources at the Gdańsk Library and their scientific use over the last few years	133

Piotr Grabowski

**Territories of Eastern Prussia, Warmia and Mazury
after year 1945 in studies of mine in the years 1975–2015 139**

Henryk Rutkowski

Karol Buczek (1902–1983) 155

Henryk Rutkowski

Stanisław Herbst (1907–1973) 161

Andrzej Tomczak

My way to cartography 167

Wprowadzenie

Wszelkim formom aktywności prowadzonej w dłuższym okresie, także na polu naukowym, niemal zawsze towarzyszy moment podsumowania, rozliczenia, oceny i wyciągania wniosków. Można wówczas z perspektywy czasowej spojrzeć na dorobek i dokonania, przywołać osoby, które za nimi stały, zrozumieć uwarunkowania, w jakich działały, jak również wskazać na nowe możliwości badawcze i kierunki zainteresowań.

Taka potrzeba spojrzenia wstecz pojawiła się także w środowisku badaczy dawnych map, skupionych w Zespole Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk. Postanowili oni przyjrzeć się losom historii kartografii jako dyscypliny naukowej, obecnej po 1945 roku na wielu polskich uczelniach i w instytutach naukowych. W związku z tym podjęto próbę przybliżenia dokonań w zakresie badań nad dawną kartografią w Polsce po drugiej wojnie światowej poprzez pryzmat najważniejszych ośrodków i instytucji naukowych, które je realizowały, zapraszając do współpracy ich obecnych i byłych pracowników. Celem stało się także przedstawienie bardzo zróżnicowanej tematycznie i warsztatowo problematyki badawczej w poszczególnych ośrodkach, co złożyło się na ich specyfikę i wyznaczyło w pewnym sensie własną ścieżkę rozwojową. Ważną rolę w kształtowaniu tej odrębności odegrał czynnik terytorialny, instytucjonalny i ludzki.

Przyjęto dość zróżnicowaną opcję czasową uwzględniając albo cały okres od zakończenia drugiej wojny światowej po stan dzisiejszy, albo dokonując rozliczenia z ostatnich czterdziestu lat, co powiązano przede wszystkim z działalnością od 1975 roku Zespołu Historii Kartografii. Za ważną cezurę w badanym czasie uznano rok 1989. Zamykał on nie tylko etap ustrojowy i gospodarczy w Polsce, ale także pewien model funkcjonowania w nim nauki. Transformacja zrodziła inne potrzeby, uruchomiła nowe mechanizmy i dała nieznane wcześniej narzędzia badawcze, a przede wszystkim poddała naukę grze rynkowej. To przyniosło nową jakość w badaniach naukowych i zapoczątkowało nowy okres także w zakresie interpretacji i wykorzystywania dawnych map.

Ambitnie zaplanowane przedsięwzięcie w formie monografii, które miało przedstawić losy i zaprezentować dorobek wszystkich liczących się ośrodków i placówek w Polsce, napotkało w realizacji na istotne trudności. Przyczyn było kilka.

Jedną z ważniejszych stanowił upływ czasu. W ciągu kilkudziesięciu lat odeszli ludzie, którzy przechowywali wiedzę na temat działalności instytucjonalnej i naukowej, związanej z historią kartografii w konkretnych ośrodkach, a nierzadko wraz z nimi przepadły dokumenty i zapiski, które pozwalałyby odtworzyć tamtą rzeczywistość. Inną przyczyną były zmiany instytucjonalne – przekształcanie się placówek w nowe formy działalności czy nowe profile tematyczne, zwłaszcza po 1989 roku. Stąd trudno było przywołać nieistniejące już struktury i ludzi, którzy w nich działali. A wreszcie, w tak długim okresie zaszły zmiany w pozycjonowaniu ośrodków – jedne traciły na znaczeniu, często traktując historię kartografii jako dyscyplinę dalece marginalną, drugie dość prężnie wchodziły w ten obszar badawczy. Przykładem na pierwszą sytuację jest Kraków, na drugą – Szczecin. Okazało się również, że wielu badaczy aktywnych w minionych latach nie pozostawiło swoich następców. Nie stali się Mistrzami, po których dzieło kontynuowali Uczniowie.

W rezultacie, w niniejszej publikacji zaprezentowano losy i dorobek instytucji oraz placówek naukowych z następujących ośrodków: Gdańska, Olsztyna, Poznania, Szczecina, Torunia, Warszawy i Wrocławia. Uzupełnieniem są biogramy znakomitych, a nieżyjących już, uczonych związanych z badaniami nad dawnymi mapami – prof. prof. Stanisława Herbsta i Karola Buczka. Cenne dopełnienie stanowi tekst wspomnieniowy prof. Andrzeja Tomczaka.

Merytoryczną część zawartości tomu otwiera artykuł prezentujący ogólną refleksję nad kondycją historii kartografii w Polsce w ostatnich czterdziestu latach, autorstwa Radosława Skryckiego, przewodniczącego Zespołu Historii Kartografii przy IHN PAN. Zwrócił on uwagę na kilka czynników, które odegrały istotną rolę w rozwoju dyscypliny, jak: wzrost zainteresowania geografiami i kartografią historyczną oraz związane z tym badania nad dawną mapą, działalność organizacji naukowych wspierających historię kartografii, a nierzadko wytyczających jej kierunki badawcze, czy zainteresowanie dawną mapą w ujęciu regionalnym, co stało się podstawą dla badań w kilku ośrodkach (Wrocław, Gdańsk, Szczecin). Obok jasnych punktów pojawiły się też cienie. Autor wskazał na niekorzystne zjawiska, które mogą budzić niepokój w odniesieniu do dalszych losów dyscypliny, w tym: brak koordynacji badań pomiędzy ośrodkami, ich niesystematyczność oraz słaba konkurencyjność w rankingu grantowym.

W przeglądzie środowisk naukowych w aspekcie terytorialnym obszerną i – jak się wydaje – najbardziej pogłębioną analizę poświęcono historii kartografii we Wrocławiu. Autorki opracowania, Teresa Bogacz i Beata Konopska, sformułowały na wstępie tezę, że w okresie 1952–1989 dyscyplina nie tylko prężnie się tu rozwijała, a stolica Dolnego Śląska stała się jednym z centrów historii kartografii w skali kraju, ale stworzono tu nową wartość badawczą, upoważniającą do nadania ośrodkowi miana wrocławskiej szkoły.

Dokonując syntetycznego spojrzenia na dokonania wrocławskie w obszarze historii kartografii zwrócono uwagę na osiągnięcia jego luminarzy, jak również ich

uczniów oraz następców, którym przekazali swą wiedzę i umiejętności. Znalazła tu odzwierciedlenie także szeroka prezentacja warsztatów badawczych i podejść metodologicznych, zróżnicowana zarówno czasowo, jak i charakterystyczna dla poszczególnych osobowości twórczych. Bogactwo ujęć problemowych, wzajemne wykorzystywanie doświadczeń oraz najszerze wówczas w Polsce zaplecze instytucjonalne (placówki PAN-owskie i uczelniane) zaowocowały w latach osiemdziesiątych XX wieku obfitym i znaczącym dorobkiem publikacyjnym, w którym istotną rolę odegrała tematyka regionalna.

Powojenne losy historii kartografii w środowisku warszawskim zostały zaprezentowane poprzez działalność tylko jednej, ale jakże ważnej dla nauki i kultury polskiej instytucji – Biblioteki Narodowej i jej Zakładu Zbiorów Kartograficznych. Autorka – Lucyna Szaniawska – dokonała rzetelnego przeglądu wszystkich ważniejszych dokonań, będących udziałem Zakładu Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej, w szerokim ujęciu czasowym, bo od 1945 do 2013 roku. Złożyły się na nie m. in. prace badawcze, publikacje, kwerendy, organizacje konferencji i wystaw, referaty i wykłady. Oddzielną grupę działań stanowiły te, które wynikały z funkcji biblioteki, czyli gromadzenie, zabezpieczanie i udostępnianie atlasów i map, szczególnie ważne w pierwszych latach powojennych w związku z odbudową zasobów oraz ich inwentaryzacją.

W tym niezwykle bogatym materiałowo i faktograficznie opracowaniu znalazły się nie tylko unikatowe i cenne informacje o ludziach i wydarzeniach, ale przede wszystkim uporządkowano i przybliżono imponujący dorobek placówki w zakresie prac badawczych nad zabytkami kartografii w bibliografii dołączonej do tekstu. Pokazano, jakie efekty może przynieść pasja połączona z determinacją (wyeksponowano tu okres kierowania Zakładem przez dra Bogusława Krassowskiego), jak również budowanie współpracy z przedstawicielami różnych specjalności i nadawanie badaniom nad dawnymi mapami waloru interdyscyplinarności.

Prace badawcze nad dawnymi mapami w środowisku poznańskim w ostatnich kilkudziesięciu latach przybliżyli Janusz Gołaski i Maria Jankowska. Na zainteresowania historią kartografii spojrzeli poprzez działalność dziewięciu placówek naukowych, usytuowanych na terenie miasta (np. Archiwum Państwowe w Poznaniu) i województwa (np. Biblioteka Kórnicka PAN). Autorzy scharakteryzowali pokrótce zbiory wykazanych instytucji, niekiedy dodając rys historyczny oraz informacje o specyfice prowadzonej działalności i ludziach w niej zaangażowanych.

Najobszerniej zaprezentowano dorobek Zakładu Geodezji i Kartografii i Środowiska Wydziału Melioracji i Inżynierii Środowiska Uniwersytetu Przyrodniczego, z którym autorzy są zawodowo związani. Specyfikę tematyczną w tej placówce ukształtowało zainteresowanie środowiskiem wiejskim w obszarze Wielkopolski i jego odzwierciedleniem na dawnych mapach. Zaprezentowano też etapy badań z tym związane – od pomiarów gruntów w ujęciu kartograficznym po zmiany w środowisku przyrodniczym czy w użytkowaniu ziemi. Cenne okazało się włączenie

do dydaktyki uniwersyteckiej wykładów z zakresu metodyki kartograficznej w badaniach nad zmianami środowiska. Opracowanie obrazuje także bogaty dorobek publikacyjny środowiska poznańskiego dotyczący zarówno opisu poszczególnych map, jak i analizy zmian środowiskowych dokonujących się w czasie.

Wkład toruńskiego ośrodka akademickiego po 1945 roku w tworzenie wizerunku polskiej historii kartografii nakreślił Wiesław Sieradzan. Od początku swej działalności Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, łączący nie tylko tradycje Wilna, Lwowa, ale i innych polskich ośrodków, mógł poszczycić się posiadaniem bardzo dobrych zasobów źródłowych, zorientowanych tematycznie na północne ziemie Polski i państw zlewiska Morza Bałtyckiego, co zadecydowało w dużej mierze o regionalnym nachyleniu prowadzonych badań. Autor przedstawił kształtowanie się zainteresowań historią kartografii, a w rezultacie uformowanie się charakterystycznych dla tego środowiska kierunków badawczych, poprzez etapy znaczone działalnością wybitnych historyków. Karol Górski otworzył drogę dla geografii historycznej, włączając zainteresowanie dawnymi mapami pod kątem powstawania wspólnot plemiennych; Marian Biskup badania w zakresie geografii historycznej podporządkował rozwojowi dawnych miast Prus Wschodnich i Zachodnich; Andrzej Tomczak skoncentrował uwagę na Toruniu i twierdzy oraz na Malborku, domykając niemal badania nad ich rozwojem, ale także opracowując znakomity katalog planów miast polskich, znajdujących się w archiwach państwowych. Pewnym „wyłomem” tematycznym były prace Stanisława Alexandrowicza, wybitnego badacza i znawcy kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kolejny etap w badaniach toruńskich wyznaczyło edytorstwo dawnych map i kartografia historyczna miast w ramach wielkiego projektu „Atlasu Historycznego Miast Polskich”, we współpracy z ośrodkami we Wrocławiu i Krakowie. Ten etap, podlegający rozwojowi i modyfikacjom, i będący obecnie głównym kierunkiem prowadzonych prac, zapoczątkowany przez Antoniego Czacharowskiego, związany jest aktualnie z działalnością Romana Czai, Wiesława Sieradzana, Janusza Tandeckiego i Zenona Koziela. Ośrodek toruński znalazł własną ścieżkę na polu badań i wykorzystania dawnych map.

Na dorobek ośrodka szczecińskiego w zakresie historii kartografii, autor opracowania, Radosław Skrycki, spojrzął poprzez działalność naukową i osiągnięcia nieżyjącego już wybitnego badacza – Mieczysława Stelmacha. Przybliżając jego drogę zawodową, związaną najpierw z Archiwum Państwowym w Szczecinie, a następnie z Uniwersytetem Szczecińskim, skoncentrował uwagę na przedmiocie jego zainteresowań – kartografii Pomorza Zachodniego, tak słabo jeszcze rozpoznanej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku na gruncie nauki polskiej. Przywołując dokonania badawcze Profesora Mieczysława Stelmacha autor artykułu odnotował jego najważniejsze publikacje, w tym pierwszą analizę mapy Pomorza Davida Gilly’ego z 1789 roku oraz fundamentalną do tej pory *Historię kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku*. To nie jedyne za-

sługi Profesora dla ośrodka szczecińskiego. Za jego staraniem trafiła tu wyjątkowa kolekcja kartografii pomorskiej, pozyskana ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego, która stała się podstawą zasobu pomorskich kartografików w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Szczecińskiego.

Nie ulega wątpliwości, że dzięki aktywności naukowej i organizacyjnej M. Stelmacha Szczecin zaistniał jako ośrodek badań nad dawnymi mapami, zwłaszcza Pomorza Zachodniego, i obecnie jest jednym z prężniej działających w kraju. Zasluga w tym Profesora R. Skryckiego, który kontynuuje dzieło poprzednika, wzbogacając je o kolejne obszary badawcze i nowe możliwości interpretacyjne.

Dorobek Gdańska w zakresie historii kartografii w ostatnich kilkudziesięciu latach zobrazowany został poprzez działalność dwóch placówek: Zakładu Kartografii Uniwersytetu Gdańskiego oraz Pracowni Kartograficznej, działającej w strukturze Biblioteki Gdańskiej. Pierwsza z nich sięga swym początkiem 1970 roku, a zatem czasu powołania do życia uniwersytetu gdańskiego. Zakład, jak wiele tego typu komórek naukowych w kraju, przechodził przeobrażenia organizacyjne i poszerzał swój profil merytoryczny. Obecnie funkcjonuje jako Pracownia Kartografii, Teledetekcji i Systemów Informacji Geograficznej.

W wykazie osiągnięć placówki w zakresie historii kartografii, które przedstawił Pavel Neytchev, zwraca uwagę z jednej strony sprofilowanie regionalne badań (Pomorze Gdańskie, wybrzeże, Bałtyk), z drugiej fakt, że należą już one w zasadzie do przeszłości, jeśli przyjąć, że ich podsumowaniem jest ceniona synteza Jana Szeligi z 1982 roku pod tytułem *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 r.* Pracownia, realizując inne kierunki badań kartograficznych, odeszła już zdecydowanie od profilu historycznego.

Bardziej aktywna w pracach nad dawnymi mapami jest Pracownia Kartograficzna Biblioteki Gdańskiej, o czym pisze Anna Wytyk. Bogate zbiory dawnych map i atlasów, w tym wiele cennych obiektów w skali europejskiej, pozwalają na organizowanie ważnych naukowo wystaw, przygotowywanie publikacji i wygłaszanie referatów, prezentowanych na ogólnopolskich konferencjach. Nakierowane tematycznie przede wszystkim na Pomorze Gdańskie odgrywają ważną rolę w kontekście badań regionalnych związanych z historią kartografii.

Oryginalny i nietypowy przegląd zasług i osiągnięć na polu historii kartografii w okresie ostatniego czterdziestolecia otrzymał ośrodek olsztyński, gdyż autor opracowania, Piotr Grabowski, bardzo mocno powiązał je z własnymi doświadczeniami i badaniami w odniesieniu do obszaru Warmii, Prus Wschodnich i Mazur. Jego drogę ku kartografii wytyczyły olsztyńskie instytucje (Wydział Geodezji Wyższej Szkoły Rolniczej, późniejszej Akademii Rolniczo-Technicznej, oraz Pracownia Kartografii i Mikrofilmów Ośrodka Badań Naukowych PAN), kontakty ze środowiskiem historyków kartografii oraz organizacja konferencji i wystaw, na których prezentowane były znakomite zbiory dawnych map i atlasów, powiązanych tematycznie z regionem.

Artykuł jest bardzo cennym, szczegółowym rejestrem naukowych spotkań i kontaktów, a przede wszystkim zapisem wszystkich Ogólnopolskich Konferencji Historyków Kartografii, w których autor nie tylko brał czynny udział, ale stał się też ich dokumentalistą, utrwalając w notatkach i na fotografiach znakomitych, często już dziś nieżyjących, uczestników oraz te oficjalne i te mniej oficjalne wydarzenia, jakże zacierające się w pamięci wraz z upływem czasu.

Ważną część obszernego opracowania stanowi kartograficzna interpretacja wydarzeń, które kształtowały obraz regionu Warmii i Mazur w okresie od 1772 do 1945 roku. Autor wyjaśnił, w jakim zakresie teren dzisiejszego województwa warmińsko-mazurskiego (d. olsztyńskiego) może być potocznie utożsamiany z Warmią i Mazurami.

Merytorycznym uzupełnieniem są dwa krótkie artykuły Henryka Rutkowskiego poświęcone luminarzom polskiej historii kartografii: Karolowi Buczkowi (1895–1977) i Stanisławowi Herbstowi (1907–1973). Z kolei bardzo osobisty charakter mają wspomnienia Prof. Andrzeja Tomczaka (1922–2017) związane z rolą mapy w jego życiu poczynając od lat najmłodszych poprzez okres szkolny i studencki aż po etap długiej pracy naukowej. Autor subtelnie i z ogromną skromnością, cechującą Najwybitniejszych, przybliżył okoliczności, w których mapa najpierw była obiektem jego młodzieńczego zainteresowania i fascynacji, później praktycznym narzędziem przetrwania (okres wojny i okupacji), a wreszcie, inspiracją do badań naukowych i pasją poznawczą. W chwili przekazywania do druku niniejszej publikacji pożegnaliśmy na zawsze nestora polskich historyków kartografii.

Pomimo niewyczerpania tematu należy stwierdzić, że niniejsza publikacja daje jednak pewien pogląd na aktywność polskich ośrodków naukowych w zakresie historii kartografii. Powstałe luki, dotyczące działalności w tym zakresie w Krakowie, Lublinie, części placówek warszawskich i poznańskich wynikają, jak wcześniej wspomniano, z wielu powodów. Spośród wymienionych wcześniej przyczyn czynnik ludzki wydaje się jednak kluczowy. Wskazane zmiany instytucjonalne, które dotyczyły niemal wszystkich ośrodków, nie wywarły tak dużego wpływu, jak właśnie brak następców, którzy kontynuowaliby dzieło Mistrzów.

Teresa Bogacz, Beata Konopska